

תחביר העברית המדוברת

אסתר בורוכובסקי בראבא

דקדוק הלשון העברית שהתפתח בימי הביניים עסק בתיאור החוקיות של הטקסטים הכתובים הקלסיים של העברית ובניתוחה. מאז דקדוק הלשון העברית כרוך בקשר הדוק עם השפה הכתובה, ואף עולם המושגים העומד לרשותו של חוקר הדקדוק בכלל והתחביר בפרט לקוח רובו ככולו מהמורשת הדקדוקית-תחבירית של חקר השפה הכתובה. יתר על כן, כל דפוסי חשיבתו של חוקר הלשון ודרכי הניתוח שהוא רגיל בהן מושפטים על התבוננותו בטקסטים כתובים. השימוש במושגים הללו לתיאור השפה המדוברת מעורר קשיים רבים. אפילו היחידה הקרויה "משפט" (sentence) – היחידה המרכזית בתחביר השפה הכתובה – אינה מתאימה לניתוח השפה המדוברת, שכן השפה המדוברת מכילה צרורות של מבעים שרבים מהם קטועים או בלתי מהוקצעים, ואינם עולים בקנה אחד עם מה שמוגדר בשפה הכתובה כמשפט. ואכן כבר הריס (Harris 1951) חש בקושי הזה. הוא הגדיר את היחידה הבסיסית של השפה המדוברת כיחידת דיבור בין הפסקות וכינה אותה "מבע" (utterance). אחריו הרבו להשתמש במונח זה, ועד היום הוא משמש חלק מן החוקרים לסימון יחידה תחבירית מרכזית בשפה המדוברת, מעין קטגוריית הבסיס לניתוח התחבירי. ואולם גבולות היחידה המכונה "מבע" ותכונותיה אינם מוגדרים. במקביל חוקרים אחרים משתמשים ביחידה "פסוקית" (clause) כיחידה הבסיסית לניתוח הדיבור, וצירוף של פסוקיות אחדות יוצר את היחידה השלמה הנוחה לניתוח השיח: "קומפלקס של פסוקיות" (Halliday & Hasan 1989, Miller & Weinert 1998). לעומת אלו, יש הרואים ביחידות המזוהות באופן אקוסטי יחידות בסיסיות לניתוח הדיבור, ומכנים אותן "יחידות אינטונציה" או "יחידות פרוזודיות". ואולם גם כאן החוקרים חלוקים בהגדרת היחידות וברכי זיהוי גבולותיהן (Du Bois et al. 1992, Cruttenden 1997) ועוד רבים מאוד. ובעברית ראו יזרעאל תשס"ב, כהן 2004, זילבר-ורוד תשס"ה), ויש החולקים על עצם תפיסתן כבסיס לניתוח הדיבור (Blanche-Benveniste 1990, 2000) ועוד). כמו כן עדיין אין הסכמה בשאלת היחס בין יחידות אלו לבין מבעי השפה המדוברת. עד כאן באשר לעניין בסיסי אחד. בדומה לכך תופעות ייחודיות רבות של השפה המדוברת מצריכות גיבוש מערך חדש של מושגים ומונחים.

אתגר נוסף העומד לפני המבקש לתאר את השפה המדוברת הוא בחירת הנושאים לדיון. אפשר שחוקר התחביר המכיר את תחביר העברית הכתובה, יבקש לבדוק במה הוא שונה מתחביר העברית המדוברת. בדיקה כזו תחשוף הבדלים רבים: העברית המדוברת מקיימת דגמים מגוונים יותר של משפטי ייחוד;¹ מילות השעבוד בשפה המדוברת שונות בחלקן מאלה שבשפה הכתובה;² השפה המדוברת מוקפדת פחות בכל הנוגע לסוגיית ההתאם במין ובמספר, וכיוצא באלו. ואולם ניסיון לתאר את תחביר הלשון המדוברת בכלים ובמושגים המוכרים מתחביר הלשון הכתובה מגביל את החוקר, ומונע ממנו לראות את התמונה הכוללת ולהבחין בכך שהמבנה הרחב של המסר הדבור, תחביר המְקָרו, שונה באופן מהותי מזה הנקוט בידי הכותב (Duranti 1997: פרק 5).

לשם דוגמה אציג כאן שתי סוגיות תחביריות שלא היו עולות בעיון שנקודת המוצא שלו היא טקסטים כתובים. הסוגיה הראשונה היא תופעת החזרות (Norrick 1987, Tannen 1989, Biber et al. 1999 ועוד; ובעברית בדיחי־קלפוס תשס"ו, יציב ולבנת תשס"ז).

חזרות

תופעת החזרות בשפה המדוברת רחבה ומגוונת. יש חזרות שהן גמגומים; יש חזרות הבאות עקב היסוס או כדי להרוויח זמן למחשבה; לפעמים הדובר חוזר על חלקים מדבריו לשמירת "תור הדיבור" אצלו; לפעמים הוא חוזר על מידע שאולי לא נקלט בגלל הפרעות טכניות, אי־הקשבה של הנמען וכדומה; וחזרות רבות מופקות לצרכים רטוריים, כגון הדגשה ושכנוע. החזרות בדוגמה המובאת כאן הן מסוג שונה. בדיבור ספונטני יש שהדובר אינו מצליח להביע את דבריו במדויק בניסיון הראשון, ואז הוא שב ומנסה לנסח את הדברים עד שהם מנוסחים לשביעות רצונו, במידת האפשר, או עד שהוא חש שעלה בידו להעביר את המסר:

1 לדוגמה שני דגמים של משפט ייחוד הרווחים בשפה המדוברת, ואינם מקובלים בטקסטים כתובים ערוכים בני זמננו: (1) דגם שבו חלק הייחוד כולל מילת יחס ("דווקא באירוע בהר הבית המפכ"ל לא היה שם"); (2) דגם שבו חלק הייחוד הוא כינוי גוף פרוד ("אני חם לי תמיד יותר מאחרים").

2 למשל ש- משמשת לשעבוד פסוקית זמן ("שכביכול היה שלום הגענו לאיזושהי שכונה בתוך עזה"); למה משמשת לשעבוד פסוקית סיבה (א: "מה קרה שאת שותקת?"; ב: "אני שותקת למה התעייפתי. וחוצ' מזה עושה רושם שאתם מסתדרות מצוין בלעדיי"); מתי ש- משמשת לשעבוד פסוקית זמן ("מתי שהייתי באה לשם היו שם אורחים"); איפה ש- משמשת כמילת השעבוד הרגילה לפסוקית מקום ("היה שם ריקודי עם בחדר אוכל איפה שאכלנו").

**”במהלך האירועים לא הפנמתי שהמשטרה מדווחת דיווחים לא מדויקים
לא חשבתי שיש לי סיבה לא להאמין להם
את הדבר הזה גם אני לא האמנתי
זה נראה לי כל כך מופרך שהאמנתי להכחשת
המפכ”ל”**

(פרופ' שלמה בן-עמי בוועדת אור, 19.11.2001)

ראוי לציין שלא תמיד קל לזהות באופן חד-משמעי את הגורמים לחזרות, בין היתר מפני שלפעמים החזרה משרתת מטרת אחת בו זמנית. תופעת החזרות אינה מוכרת ברובה לחוקר השפה הכתובה, שכן תהליך הבנייה של מסר כתוב נעשה ברובו בראשו של הכותב או בטיטוטות, ובטקסט הכתוב משתקף רק סופו של התהליך. התופעה לא תזוהה אפוא אם נקודת המוצא לניתוח היא תחביר המשפט או אף תחביר השיח של הלשון הכתובה. רק סריקת תמלילים רבים של שיחות ספונטניות ושל דיבור פורמלי חושפת את היקף התופעה ואת מגוון גילוייה.

תחביר בין דוברים

הסוגיה השנייה היא מן התחום המכונה ”תחביר בין דוברים” (בורוכובסקי בראבא 2010: פרק ב, סעיף 4). תחום זה מדגיש את התלות התחבירית המתקיימת במקרים רבים בין מבעים של דוברים שונים, בעיקר בדיאלוגים ובשיחות שהם מקיימים זה עם זה. יש שאחד הדוברים מפיק מבע שאינו יחידה עצמאית אלא חלק מיחידה תחבירית גדולה יותר שהדוברים חולקים. למשל בדוגמה שלהלן הדוברת המגיבה משתמשת בדברי הדוברת האחרת כן לתליית המסר שלה, והמבע שהיא מפיקה אינו עומד לעצמו.

**א: יש בחודש הבא פסטיבל באך בירושלים
ב: שאת חושבת שכדאי ללכת אליו?**

(שיחת חברות 1, מאי 2000)

בשאלתה הפותחת במילית הקישור ש־ מפיקה דוברת ב' למעשה פסוקית לוואי שהיא מעין טפיל למשפט הפשוט של דוברת א'. כך היא הופכת למעשה את המשפט הפשוט של דוברת א' לחלק ממשפט שאלה מורכב.

קשרים תחביריים בין מבעים של דוברים רווחים מאוד, והם חשובים מאוד לניתוח טקסטים דבורים; מטבע הדברים גם הם אינם חלק מהניתוח הקלסי של תחביר השפה הכתובה.

תופעות תחביריות רבות נוספות מאפיינות את השפה המדוברת בכלל ואת העברית המדוברת בפרט, ולהלן אחדות מהן:

חילופים בדרכי ההבעה

באמצעות חילופים מסוגים שונים בדרכי ההבעה הדובר מגוון את דיבורו ואף מקרב את הנמען אל התוכן המועבר או מרחיק אותו מתוכן זה (בורוכובסקי בראבא 2010: פרק ב, סעיף 3). בדוגמאות הבאות, למשל, אנו רואים חילופים של זמני הפועל:

חילופים בין עבר להווה: "אני זוכרת את השיחה, איך היא מתקשרת לאחותי והיא אמרה לה..." (שיחה בין מניקוריסטית ללקוחה, 30.3.2004)

חילופים בין הווה לעתיד: "אני נוסעת לכנס, אני מרצה ביום שני, אני אשאר שם כל היום, ובאותו ערב אני חוזרת".

ולהלן דוגמאות שבהן חילופי גוף ומספר:

מעבר מגוף ראשון לגוף שני: "טיילתי בסביבה והייתי בשוק. אתה רואה שם רק דתיים חרדים..." (בחזרה מספרת איך נקלעה לשכונה חרדית בירושלים, ינואר 2004)

מעבר מגוף שני לגוף ראשון רבים: "אתה יכול לשבת?... הנה הנה אנחנו יושבים" (שיחה בין אחות למטופל, אפריל 2005)

כמו כן אפשר לראות חילופים של דיבור ישיר ודיבור עקיף: "הוא אמר לי שהוא יתקשר, את נורא מעניינת אותי והכול, אבל שום דבר. מיום חמישי לא שמעתי ממנו" (שיחה בין חברות, 19.3.2005)

גיווני הבעה אלו גורמים ללשון זו להיראות לעתים בלתי מאורגנת, והם עלולים להיתפס בטעות כמבעים לא עקיבים הנובעים מבלבול של הדובר. אמנם אין לראות בחילופים האלה חלק מחוקי הדקדוק של השפה הדבורה, שכן קשה – ואולי בלתי אפשרי – לנסח חוק דקדוקי המנחה את הדוברים וגורם להם ליצור במכוון "קפיצות" מעין אלו; עם זאת, אין לראות בהם תופעות שהן בגדר כשלים של הפקה או שגיאות דקדוק. מכיוון שבכל הדוגמאות היה אפשר להביע את התוכן הנמסר בכל אחת מצורות ההבעה שהוצגו, נראה שהחילופים הם במידה רבה חופשיים, והם מעמידים אמצעי להעשרת הדיבור.

מבעים מקוצרים

השפה בכלל והשפה המדוברת בפרט משופעות במבעים שאינם שלמים מילולית, כלומר מבעים שאינם מכילים את כל המילים הדרושות להבעת הרעיון השלם שהדובר מבקש להביע (בורוכובסקי בראבא 2010: פרק ב, סעיף 5). מבע שלם הוא מבע שיש בו ביטוי הן לדבר שעליו הדובר מדבר הן למה שהוא אומר עליו, או במילים אחרות – הן לתמה הן לרמה. לבד משני עיקרי המבע הללו צריכים להיות בו גם הרכיבים המחויבים בדגם שעל פיו הוא בנוי (כגון מושאים בלתי שמיטים). קבוצה גדולה של מבעים שאינם שלמים היא קבוצת המבעים הקטועים, מבעים שהפקתם הופסקה לפני סופם בניגוד לתכנון הדובר, ואינם הם נתפסים כשלמים על ידי המשתתפים בשיח. מבעים קטועים אלו הם חלק מתופעות ההפקה של השפה המדוברת.³ ואולם רבים מן המבעים החלקיים נתפסו שלמים בעת הפקתם הן על ידי הדובר הן על ידי השומע, ואלו מכונים "מבעים מקוצרים". המבע נתפס כשלם מאחר שהוא מפוענח בעזרת ההקשר שבו הוא מופק או בעזרת הידע המשותף למשתתפים בשיח.⁴ המבעים המקוצרים עוזרים להגברת קצב השיח הדבור, ובכך תורמים ליעילותו ולזרימה השוטפת שלו. חלקם מפתיעים ונוצרים אדיהוק בשיח נתון, חלקם נמצאים בתהליך של גרמטיזציה והם שגורים למדי, וחלקם ממולנים ו"מוסדרים" לחלוטין. מבעים מקוצרים מצויים בכל סוגי השיח ובכל תפקיד תקשורתי שהוא. הם מופקים בכל אחד ממשלבי הלשון או בכל אחת מן הפונקציות של הלשון, אף שיתכן שבתחומים שונים הדוברים נוטים להשתמש במבעים מקוצרים יותר מאשר בתחומים אחרים, למשל תחומי ההבעה האקספרסיבית וההבעה הדירקטיבית. המבעים המקוצרים נוצרים בשתי דרכים עיקריות: השמט חלקים ("אתה רוצה קפה?") ותמצות התוכן ("הנדרבקס"). הן במקרי ההשמט הן במקרי התמצות הנמען מביין את כוונת הדובר, ואולם במקרי התמצות המבע אינו חלק מדגם תחבירי ברור.

ריבוי כינויים

הגורם הראשי לשימוש המרובה בכינויי הגוף ובכינוי "זה" בשיחה הדבורה הוא שכחות התייחסותם של הדוברים אל עצמם, אל חבריהם לשיחה ואל הנסיבות החוץ-לשוניות (שם: סעיף 6). מלבד זאת רבים הם המבנים התחביריים המיוחדים

3 ראו למשל Biber et al. 1999: סעיף 14.2, יציב 2003, בורוכובסקי בראבא 2010: פרק ב, סעיף 1; על מבעים קטועים ראו גם Miller & Weinert 1998: 61, Wilson 2000: 63 (על פי Matthews 1981).

4 Barton (1990: 167) מציעה ארבעה תחומי ידע שהדוברים מגייסים לפיענוח המבע: ידיעת הקונטקסט הפיזיקלי של המצב, ידיעת נושא השיחה, ידיעת הרקע של הדוברים וידע העולם.

שבהם מופיעים הכינויים, ביניהם מבנים של אקסטרפוזיציה [“אבל דיברת יפה אתה?” (חיילת בשיחת טלפון באוטובוס, 8.3.2007)], דגמים תחביריים שבהם רכיבי הדגם – הקטגוריות של חלקי הדיבר – קבועים [“אתה חמוד אתה” (דמותו של עוזי כהן בתכנית “ארץ נהדרת”, עונה שנייה, 2004–2005)] וביטויים אידיומטיים שבהם גם המילים עצמן קבועות [“את יודעת מה אולי אני יגיד לה שתתקשר אלייך” (שיחת חברות 6, ספטמבר 2006)].

חוקר השפה המדוברת נתקל תדיר בתופעות תחביריות שהן בגדר שיבושי הפקה, ואף הן חלק בלתי נפרד מדיבור ספונטני. חלקן מולידות מבנים תחביריים אד-הוק, שאינם ממוסדים ולא יהיו חלק מתיאור חוקיות התחביר של העברית המדוברת, אך הם בהחלט ראויים להיות מוזכרים בתיאור תחבירי שלה, בהיותם רווחים ובדרך כלל אף מתקבלים בדיבור השוטף בטבעיות. למשל בלילי סדר מילים ואי-עקיבויות תחביריות:

בלילי סדר מילים

במקרים רבים בדיבור הספונטני רכיב כלשהו חוצץ בין חלקים תחביריים הנוהגים להופיע ללא חציצה בלשון הכתובה ובלשון המדוברת המתוכננת. להלן כמה דוגמאות:

לוואי: מקומו של הלוואי על פי רוב הוא בצמוד לשם העצם הנחשב גרעינו. בשפה המדוברת עשוי להופיע בין הגרעין לבין הלוואי רכיב כלשהו, כגון תיאור או פועל, והסיבה לכך נעוצה בדרך ההפקה של הדיבור הספונטני: “תנסה את ה־user שלך, יכול להיות שיש בעיה עכשיו כללית” (שיחה בין טכנאים בחדר מחשבים, 10.4.2003).

רכיב חוצץ בין הגרעין לתמורתו: הן בלשון הדבורה הן בלשון הכתובה הגרעין והתמורה סמוכים זה לזה בלא חציצה. בדוגמה הבאה מובא מבע ובו בין התמורה לגרעינה חוצצת מילה:

א: את לא מאמינה מה אני עושה. אני עושה ספורט. באתי ליעל ובדיוק באה המורה לספורט אליה אז הצטרפתי לשיעור.

ב: נו, והיא מרוצה המורה ממך? (שיחת חברות 3, ינואר 2003)

מושא חוצץ בין חלקי הנשוא המורחב:

“שלום נועם אני יכולה עם אימא לדבר?” (שיחה בין דודה לאחיינה,

(10.2.2004)

אי־עקיבויות תחביריות:

אחת התופעות הרווחות בטקסט דבור היא תופעת אי־העקיבות התחבירית (Syntactic blend; Biber *et al.* 1999: סעיף 14.2.5) הבאה לידי ביטוי בהחלפה – מודעת או בלתי מודעת – של מבנה תחבירי במהלך הפקת המבע. התוצאה המתקבלת היא מבע שסופו אינו ממשיך את המבנה התחבירי של תחילתו. במבעים ארוכים מיוחסת אי־העקיבות למגבלות הזיכרון, ואולם מעבר מדגם תחבירי אחד לאחר או מרעיון אחד לאחר מתרחש גם במבעים קצרים, כנראה כתוצאה של אי־הקפדה או של היעדר ריכוז: "מה שאתם צריכים לזכור דבר אחד" (מרדכי שקלאר, רשת ב, 31.3.2003).

המבנה הראשון: מה שאתם צריכים לזכור זה דבר אחד; המבנה השני: אתם צריכים לזכור דבר אחד; החלק המשמש כחוליית מעבר: אתם צריכים לזכור. בצד כל אלה יש לזכור שחלק גדול מתחביר העברית בת זמננו משותף ללשון הכתובה וללשון המדוברת (כפי שמרחיבים ומפרטים Biber *et al.* 1999 באשר לאנגלית). להלן שתי דוגמאות מני רבות מאוד. סדר מילים קבוע מתקיים במקרים מסוימים בשפה המדוברת כמו גם בשפה הכתובה: שם התואר יבוא אחרי שם העצם שאותו הוא מתאר, ולא יהיו חריגות מסדר זה; מילת היחס תבוא לפני שם העצם ולא אחריו; מילות שעבוד קודמות לפסוקית משועבדת (אם הן מופיעות); מילית החיבור "ו", כשהיא מחברת בין מבעים, תבוא לפני האיבר השני (שלא כמו "אבל", למשל, שעשויה לבוא בסוף האיבר המחובר השני). בתחום המורפו־סינטקס נשמרים חוקי התאם מסוימים: הפועל מתאים ברוב המקרים במין ובמספר לשם שהוא מתאר: הספר נפל/הכוס נפלה/ הצלחות נפלו; שם התואר מתאים לשם העצם שאותו הוא מתאר: הספר מעניין/הכוס שבורה/הארונות מלוכלכים.

ביבליוגרפיה

ברייחיקלפוס נ'. תשס"ו. עיון תחבירי, סמנטי ופרגמטי בחזרות עצמיות בעברית המדוברת הפורמאלית. עבודת גמר לקראת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב.
בורוכובסקי בראבא א'. 2010. העברית המדוברת: פרקים במחקרה, בתחבירה ובדרכי הבעתה. ירושלים: מוסד ביאליק.

זילבר־ורוד ו'. תשס"ה. מאפייני גבולות של יחידות פרוזודיות בעברית הדבורה: ניתוח תפיסתי ואקוסטי. עבודת גמר לקראת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב.
http://www.openu.ac.il/Personal_sites/download/Characteristics_of_Prosodic_Unit_Boundaries.pdf

ירזעאל ש'. תשס"ב. "מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד): דוגמאות טקסטים". לשוננו סד, ג-ג, 289-314.

- יצ"ב א'. 2003. "הציר הפרדיגמטי ותרומתו לחקר השיח הרב־דבר". *העברית שפה חיה* 3. תל־אביב: המכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר והקיבוץ המאוחד. 166-153.
- יצ"ב א' ולבנת ז'. תשס"ז. "חזרות עצמיות בשיח מונולוגי דבור". בתוך: א' (רודריג) שורצולד (עורכת). *החוג הישראלי לבלשנות, דברי המפגשים השנתיים ה־20-22*, 16. רמת גן: אוניברסיטת ברא"ילן. 58-45.
- http://www.israling.org/docs/yatziv_livnat2007.pdf
- כהן ס'. 2004. *ושאינו יודע לשאול – מה הוא אומר? – דרכי השאלה בעברית המדוברת. עבודת גמר לקראת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב.*
- Barton E. L. 1990. *Nonsentential Constituents, Pragmatics and Beyond*. Amsterdam-Philadelphia.
- Biber D., Johansson S., Leech G., Conrad S. & Finegan E. 1999. *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Harlow: Longman.
- Blanche-Benveniste C. 1990. "Un modèle d'analyse syntaxique 'en grilles' pour les productions orales". *Annuario de Psicologia* 47. 11-28.
- Blanche-Benveniste C. 2000. *Approches de la Langue Parlée en Français*. Paris: Ophrys.
- Cruttenden C. 1997. *Intonation 2*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Du Bois J. W., Cumming S., Schuetze-Coburn S. & Paolino D. (eds.). 1992. *Discourse Transcription*. Santa Barbara Papers in Linguistics 4. Department of Linguistics, University of California, Santa Barbara.
- Duranti A. 1997. *Linguistic Anthropology*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halliday M. A. K & Hasan R. 1989. *Language, Context and Text: A Social Semiotic Perspective*. Oxford.
- Harris Z. S. 1951. *Structural Linguistics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Matthews P. H. 1981. *Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Miller J. & Weinert R. 1998. *Spontaneous Spoken Language – Syntax and Discourse*. Oxford: Clarendon Press.
- Norrick N. R. 1987. "Functions of repetition in conversation". *Text* 7. 245-264.
- Tannen D. 1989. *Talking Voices: Repetition, Dialogue and Imagery in Conversational Discourse*. Studies in Interactional Sociolinguistics 6. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilson P. 2000. *Mind the Gap: Ellipsis and Stylistic Variation in Spoken and Written English*. Essex.